

AK Parti'nin Sınıf Siyaseti

Güven BAKIREZER*
Yücel DEMİNER**

“Milli Görüş”ten AK Parti’ye Türkiye’de dinsel-politik parti geleneğinin dinsel boyutu üzerine çalışmak daha çok tercih ediliyor. Gerçekten de Türkiye’de siyasetin görece dar bir alana sıkıştırılmış olması ve yukarıdan aşağı batılılaşarak modernleşme sürecinin yarattığı kültürel çelişkilerin varlığı bu tutumu bir dereceye kadar haklı kılıyor. Fakat bu ilginin arkasında Türkiye’de siyasal hayatın sınıfsal ayrımlardan çok kültürel ayrımlar ekseninde şekillendiğine dair yaygın bir inanç da var. Bu inanca küreselleşme sürecinde doğan kimlik sorunlarının etkisi de eklendi. Biz kültürel sorunların ve çelişkilerin önemini inkar etmemekle beraber sosyo-ekonomik konumların siyasal yönelimin temelinde olduğunu, kültürel/dinsel söylemin, zaman zaman görece bağımsız dinamikleri olsa da, daha çok sınıfsal çıkar ve çelişkilerin ifade edilmiş biçimleri olarak anlam bulduğunu düşünüyoruz. Bu kısa yazıda bu meselenin tatmin edici bir tartışmasına yer yok. O yüzden Türkiye’deki dinsel-politik parti geleneğini ve yükselişini en iyi açıklayacağını düşündüğümüz sosyo-ekonomik çerçeveye referansla kendimizi geleneğin sınıfsal kökenleri, temsil ettiği sınıf çıkarları, sınıfsal seçmen tabanı ve nihayet izlediği sınıf siyaseti ile sınırlayacağız. Asıl konumuz olan AK Parti kendini Milli Görüş kökeninden ayırmak istese de, dinsel-politik parti geleneğinin evrimi içinde AK Parti’yi anlamak için Milli Görüş mirasını zorunlu olarak ele alacağız.

* Dr., Kocaeli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

** Dr., Kocaeli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

“Milli Görüş”ün Çelişkili Mirası: “Adil Düzen”

Milli Görüş hareketi 1960’ların sonunda Erbakan’ın Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği Başkanlığı’ndan zorla uzaklaştırılması, ardından Nakşibendi Tarikatı’nın desteğiyle 1969’da Konya’dan bağımsız milletvekili seçilmesi ve 1970’de Milli Nizam Partisi’ni kurmasıyla başladı. Erbakan Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği Başkanlığı’na küçük ölçekli müteşebbislerin oylarıyla gelmiş ve görevinden ise kendisini istemeyen büyük tüccar ve sanayicilerin arzuları doğrultusunda hükümet tarafından uzaklaştırılmıştı. Erbakan o günlerde hükümetin büyük tüccar ve sanayiciyi desteklemesinden ve Anadolu’nun küçük girişimcisinin “üvey evlat” muamelesi görmesinden şikayet ediyordu. Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği ise, Erbakan’a göre, “komprador-mason” büyük tüccar ve sanayicileri temsil ediyordu. Milli Nizam Partisi taşralı küçük müteşebbisin sınıfsal çıkarlarını dinsel-kültürel bir siyasal söylem aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmayı hedefleyerek korumak üzere “milliyetçi ve mukaddesatçı” bir parti olarak kuruldu. Siyasi iktidarın kaynakları büyük tüccar ve sanayici lehine dağıtması karşısında, parti programı müteşebbisler arasında “fırsat eşitliği” talep ediyordu. Kapatılan Milli Nizam Partisi yerine 1972’de kurulan Milli Selamet Partisi aynı sınıfsal çizgiyi sürdürürken, örneğin programında organize sanayi bölgelerinde küçük üreticiyi örgütlemeyi ve bu amacın bir parçası olarak hiçbir üyenin %5 ten fazla paya sahip olamayacağı, en az 100 ortaklı şirketlerin kurulmasını savunuyordu. 1970’ler boyunca Milli Görüş hareketinin siyasal söylemi içinde sosyal adalet meselesi de önemli bir yer tuttu; örneğin komşusu açken tok yatılamayacağı hadisi sıklıkla tekrarlandı. Hareketin meseleye yaklaşımı daha çok moral temeldeydi. Milli Nizam Partisi Programına göre bireye veya cemiyete önem atfeden yaklaşımların sosyal adalet anlayışı kusurluydu. Aslolan “içtimai adalet ve huzurun fertlerin içten gelerek hakka riayet etmesiyle kendiliğinden doğması”ydı, “devletin içtimai adalet tevziindeki rolü ikinci derecede kalan tamamlayıcı mahiyette bir rol”dü. İnsanlığın kurtuluşu ancak “ahlaki bir nizam” içerisinde gerçekleşecekti.¹

Milli Selamet Partisi 1973 genel seçimlerinde % 11.8 ve 1977 genel seçimlerinde % 8.6 oy alırken, 1980’de kapatılan Parti yerine 1983’te kurulan Refah Partisi 1987 genel seçimlerinde % 7.2 oy aldı. 1980’lerde uygulamaya konan yeni sağ politikaların gelir dağılımı dengelerini bozan yıkıcı sonuçlarının görülmeye başlanması ile birlikte, Milli Görüş hareketi 1990’larda yükselişe geçti. 1991 genel seçimlerinde

¹ MNP ve MSP’nin doğuşu, sınıf tabanı ve görüşleri için bkz. Ali Yaşar Sanbay, *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985), s. 89–142. Milli Görüş hareketinin sınıfsal temelini durumları bozulan esnaf ve zanaatkar çevrelerinde bulan bir analiz için bkz. Ahmet Yücekök, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, üçüncü baskı (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1983), s. 72–84. Milli Görüş hareketinin daha doğuşunda kültürel çelişkilerden ziyade sınıfsal çelişkilerin bulunduğu yönünde bir yorum için bkz. Serdar Şen, *Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği: Refah Partisi, Adil Düzen ve Kapitalizm* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), s. 14, 17–20.

Refah Partisi çatısı altındaki sağ ittifak % 16.8 oy alırken Parti'nin kendi oyları muhtemelen % 10'u geçmişti. Refah Partisi 1994 yerel seçimlerinde % 19 oy aldı ve bu arada İstanbul ve Ankara belediye başkanlıklarını da kazandı. Refah Partisi 1995 genel seçimlerinden % 21.4 oy oranı ile birinci parti çıktı ve 1996'da Doğru Yol Partisi ile koalisyon yaparak iktidara geldi.

Sınıf siyaseti bakımından hareketin içinde iki eğilim vardı. Birincisi "Adil Ekonomik Düzen" broşüründe ifade edilen esnaf ve zanaatkârı korumaya yönelik korporatist proje ve bunu tamamlayacak biçimde yoksul kesimlere yönelik bir sosyal yardım ve dayanışma pratiğiydi. Hareketin söylem gücü vaktiyle sol ütöpik bir proje olarak da değerlendirilen Adil Düzen programından gelmekteydi. 1991'de Erbakan tarafından kaleme alınan "Adil Ekonomik Düzen" broşürüne göre "milyonlarca insanı geçim sıkıntısı, açlık, sefalet, işsizlik ve geri kalmışlığa mahkum ederek ezmekte" olan mevcut "köle düzeni"ne karşı Adil Düzen "kapitalizmin ve komünizmin faydalı yanları" nı alıyor, "mahzurlu ve zararlı yanlarını" na ise yer vermiyordu. Komünizm "Emperyalizm ve Siyonizmin yürütücüsü" sermayedarların kitleleri serbestçe sömürüşünün doğru bir teşhisini yapmış ama çareyi gösterememişti. Sosyal adaleti bir temel insanlık görevi olarak görmeyen kapitalist nizam insanı doyumsuz bir iktisadi varlık (homo economicus) olarak tanımlar ve yoksula ancak bir "sus payı" vererek zenginin konumunu korurken, temelde kuvveti üstün tutan batı medeniyetinin ekonomik düzenlerinden bir tanesi olduğu için komünizm de temelde kapitalizm ile aynı noktada ve bir "ezen-ezilen" düzeniydi. Adil Düzen'de devletin başlıca görevlerinden biri yurttaşlarına haysiyet ve onur içinde yaşayacağı koşulları sunmak olacaktı. Broşür'de devletin rolü doğal kaynakların ve bazı kamu teşebbüslerinin mülkiyetinin sahipliğinden başka ekonominin genel işleyişi için gerekli planlama rolü ile sınırlanıyor, üretim ve bölüşüm süreci devlet kontrolünde bürokratik bir korporatizm olarak adlandırılabilir bir sistem içinde tasarlanıyordu. Fiyatlar ülkenin her yerinde aynı olacaktı; her vatandaş lonca veya bir ekonomik dayanışma grubunun üyesi olacaktı. Örneğin bir atölyede ne kadar işçi ne kadar ustanın çalışacağı lonca tarafından belirlenecekti. Faiz kurumuna dayanan kapitalist düzenden farklı olarak ekonominin bütün ajanları ekonomik faaliyetlere katılımlarından belirli bir pay alacaktı. Geliri vergilendirerek ekonomik etkinliği azaltan ve yoksulu ezen kapitalist sistemden farklı olarak devlet de üretime katkısını aynı olarak geriye alacaktı. Devlet, işçi ve işverenin payları bir uzmanlar grubu tarafından belirlenecek ve önceden anayasada tarif edilmiş olacak; ücretler, işsizlik ve emeklilik maaşları ise yaş, eğitim, ve liyakat gibi kriterlerle adil biçimde saptanacaktı. Herkes kişisel ödemenin olmadığı, genel bütçeden finanse edilen bir sosyal güvelik sisteminin semsiyesi altında bulunacaktı.² Ancak Adil Düzen programı belirsizliklerle doluydu.

² Necmettin Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen* (Ankara: Refah Partisi, 1991).

Metnin temel gerilimi bir yandan serbest piyasayı savunurken diğer yandan tüm önerilerinin devletin piyasa mekanizmasını kaldırmasını gerekli kılmasından kaynaklanmaktaydı.³ Belirsizlik ve çelişkilerine rağmen metin 1980 ve 1990'ların küreselleşme ve serbest piyasa koşullarında ekonomik ve sosyal olarak yıkıma uğrayan geniş kitleler için anlam ve umut ihtiva ediyordu.

Refah Partisi 1980 ve 1990'larda giderek yoksullaşan geniş kitlelere somut olarak ulaşma imkanını 1990'ların başlarında kazandığı belediyeler aracılığıyla buldu. 1990'lardaki seçim sonuçları Refah Partisi'nin yükselişinin merkez sol partiler aleyhine gerçekleştiğini ve özellikle de başarımın şehirli kitlelerin oylarıyla geldiğini gösteriyordu. Bu şehirli kesimler esnaf ve zanaatkârlar ve çoğunlukla gecekondualarda yaşayan düşük gelirli ve sosyal güvenlikten yoksun yeni göçmenlerdi. Refah Partisi bu kesimlere yardımlaşma ve hayırseverlik ahlakı içeren adil ve eşitlikçi İslami bir söylem ile yaklaştı; ama daha önemlisi taban örgütlenmeleri aracılığıyla kurduğu dayanışma ilişkileri ve kontrolleri altındaki belediyelerin imkanlarıyla yürüttükleri sosyal hizmet kampanyaları ile bu kitlelerle somut bağlar kurdu. Ücretsiz bilgisayar, üniversite hazırlık kursları, yiyecek, giyecek, yakacak yardımı, sağlık yardımı ve hatta para yardımı Parti'yi ulaşılabilir ve güvenilebilir bir örgüt haline getirdi.⁴

Milli Görüş hareketinin içinde sınıf siyasetini belirleyen ikinci eğilim, küreselleşme sürecinde serbest piyasa ilkelerini hızla benimsemekte olan İslami yeşil sermaye tarafından temsil ediliyordu. İslamcı sermayenin içinde örgütlendiği MÜSİAD, Malezya ve Endonezya gibi Müslüman ülkelere referansla müminler arasındaki ahlaki bağlara dayanan bir model içinde asgari devlet müdahalesiyle işleyen İslami bir serbest piyasa modeli savunuyordu. Örgütün kurucu başkanı Erol Yazar'a göre örgütün üyeleri "ahlaklı kapitalist"lerdi.⁵ Örgüt homo economicus yerine İslami eğitim aracılığıyla bencil doğasını bastırmayı öğreneceklerden oluşacak "homo islamicus" tipine dayalı bir toplum öngörüyordu.⁶ İslami cemiyet ilişkileri içerisinde ne grev ve lokavta ne de sendikalara yer vardı.⁷ Yazar'a göre Doğu Asya ülkelerinin başarısının

³ Menderes Çınar, "İslâmi Ekonomi ve Refah'ın Adil Ekonomik Düzeni", *Birikim*, no. 59 (Mart 1994), s. 26–32.

⁴ Refah Partisi'nin belediyeçilik performansının olumlayıcı olmaktan çok eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Uğur Akıncı, "The Welfare Party's Municipal Track Record: Evaluating Islamist Municipal Activism in Turkey", *Middle East Journal* 53, no. 1 (Kış 1999), s. 75–94.

⁵ Berrin Koyuncu, "Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı?" E Fuat Keyman (ed.), *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* (İstanbul: Everest, 2002) içinde, s. 363, 367.

⁶ Bkz. Erol Yazar, *21. Yüzyıla Girerken Dünyaya Yeni Bir Bakış* (İstanbul: MÜSİAD Yayını, [ty]) ve Sabahattin Zaim, "Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları", Hüner Şencan (ed.), *İş Hayatında İslâm İnsanı: Homo Islamicus* (İstanbul: MÜSİAD Yayını, 1994) içinde, s. 101–102.

⁷ Yusuf Balcı, "İslâm'da Çalışma İlişkileri", Şencan, age içinde, s. 113–127. Balcı'ya göre sendikalar ancak işçiler adına toplu sözleşme yapacak bir örgüt olarak varolabilirlerdi.

ardında Batı tipi sosyal devlet uygulamalarına önem verilmemesi yatıyordu, ve Türkiye bunu örnek almalıydı.⁸ MÜSİAD'ın çalışma ilişkilerine yaklaşımı İslami ahlaki benimseyen Hak-İş tarafından hiç benimsenmedi. MÜSİAD'ın aksine Hak-İş örgütlü çıkar temsilinin ilkelerini Batı'da aramaktadır. Hak-İş başkanı Salim Uslu'ya göre İslam insanlığın kurtuluşu için bir yol önermekle beraber, sendikal hareketin karşı karşıya kaldığı cinsten somut problemlerin yanıtı İslami değer ve kurumlarla uyumlu bir biçimde oluşturulmuş modern kurumlardan gelecektir.⁹ Uslu'ya göre, bazı Müslümanların bütün problemlerin nedenlerini ahlaki değerlerin yokluğuna bağlamalarına rağmen çözüm geleneksel İslami ahlak olamaz; Müslümanlar sınıf meselesini anlamak zorundadırlar.¹⁰ Aynı İslami etiği paylaşan MÜSİAD ile Hak-İş'in yaklaşımları arasındaki bu derin ayrılık meselenin ahlaki değil ekonomik/sınıfsal çıkarlarla ilgili olduğunu göstermektedir. Çarpıcı bir biçimde, Hak-İş sendikal örgütlenme gücünü TÜSİAD'lı işadamlarının işyerlerinde değil, "İslam'da sendika var mı" diye itiraz eden MÜSİAD'lı işadamlarının işletmelerinde yaşamaktadır.¹¹ Zira MÜSİAD'lı işverenler görece küçük ve orta boy işletmelerinde serbest piyasada rekabet şanslarını korumak ve sermaye birikimini sürdürebilmek için emek maliyetlerinin düşük olmasına özellikle ihtiyaç duymaktadırlar.¹² 1990'larda İslami sermayenin yükselişine paralel olarak Refah Partisi'nin sınıf siyasetinde İslami sermayenin istediği serbest piyasacılık ve hayırseverlik ahlaki yoksul kesimlere yönelik sosyal adaletçi eğilime baskın gelmeye başlayacaktı.

AK Parti'nin Muhafazakar Demokrasi: Yeni-Sağ Hayırseverlik

28 Şubat 1997'de iktidardaki Refah Partisi'nin ordudan aldığı uyarı Milli Görüş hareketi içindeki ayrımı büyüttü ve nihayet 2001'de hareket içindeki yenilikçi kanat

⁸ Yazar, s. 15-16, 21-22.

⁹ Ayşe Buğra, "Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD - Hak-İş Karşılaştırması", Neşecan Balkan ve Sungur Savran (ed.), *Sürekli Kriz Politikaları* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004) içinde, s. 141.

¹⁰ Engin Yıldırım, "Labor Pains or Achilles' Heel: The Justice and Development Party and Labor in Turkey", M Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006) içinde, s. 237.

¹¹ Şennur Özdemir, "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak: Sınıflı Bir 'İslami Ekonomi' mi?" Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, Cilt 6 (İstanbul: İletişim, 2004) içinde, s. 842.

¹² Özdemir'e göre işletme ölçeği hususu sendika aleyhtarı tutumun anlaşılmasında kilit önemdedir. TÜSİAD'lı işadamlarının büyük işletmelerinin yüksek profesyonellik düzeyinin aksine MÜSİAD'lı işadamları küçük ve orta ölçekli işletmelerinde zaman zaman işçileri ile beraber çalışmakta, beraber yemek yemekte, hatta işçilerin ailelerinin sorunlarıyla bile ilgilenmek durumunda kalmaktadırlar. "Girişimcinin kendisini yanında çalıştırdığı işçiden ayırmaması durumunda işçinin sendikalı olmasına gösterdiği tepkinin şiddeti de artabilmektedir." Müslüman girişimci yalnız sermayedar değil, aynı zamanda "işçiye yakın bir emektar" konumundadır. Özdemir, s. 856-857. Oysa, küçük müteşebbis çıkarlarını işçisinden farklı görmediği için değil, tam tersine bu farkı gayet iyi kavradığı için sendika aleyhtardır. Sendikalar emek-gücü maliyetini artırarak küçük işletmenin rekabet gücünü azaltan kurumlar olarak görülür.

ayrılarak AK Parti'yi kurdu. AK Parti 2002 genel seçimlerinde % 34.4 oy aldı ve 2004 yerel seçimlerinde % 40.1 oy oranı ile iktidarını pekiştirdi. AK Parti iktidara İslamcı bir parti olarak gelmedi. Tayyip Erdoğan Parti'nin Milli Görüş hareketinden ayrılığını göstermek üzere en başından beri "muhafazakar demokrasi" kimliğini kullandı. Parti, Avrupa Birliği'ne katılmadan, çok-kültürcülükten, ve laiklikten yana bir söylem geliştirdi; ABD'nin desteğini alırken IMF'nin önerdiği yapısal dönüşüm programını sürdürme vaadinde bulundu. Tüm bunlar sadece iktidar olmak için merkeze doğru hareket etme ve siyasal meşruiyeti ülke dışında arama yönünde pragmatik adımlar olmayıp, aynı zamanda Milli Görüş hareketi içinde Batı standartlarında demokrasi isteyen yeni bir Müslüman entelektüel kesimin doğuşunun ve yeni sağ ekonomik politikalarla yeni Müslüman işadamları sınıfının gelişmesinin de sosyolojik sonucuydu.¹³ Seçim sonuçlarında görüldüğü üzere, AK Parti'nin yeni çehresi, benimsenen yeni sağ ekonomik konuma rağmen, yoksul kitlelerin merkez sol partiler yerine dinsel-politik partilere yönelme eğilimini güçlendirdi. AK Parti düşük gelir ve eğitim gruplarından gelen ve kendilerini eziliyor olarak algılayan kimselerin partisi haline gelirken, CHP refah düzeyi görece yüksek ve eğitilmiş grupların partisi olmuştu.¹⁴

AK Parti tüzüğü'nün 4. maddesinde, "AK PARTİ insanın, insanca yaşamasının yöntemi olan sosyal devlet anlayışının hayata geçirilmesine özel önem verir" deniyordu. Bununla birlikte Parti'nin "Kalkınma ve Demokratikleşme Programı"nda,¹⁵ genel olarak her sağ partide olduğu gibi, müteşebbisleri teşvik etmek olarak anlaşılan iktisadi etkinliğe önem atfedilmekte, gelir dağılımı ve sosyal politika ekonomik etkinliğe tâbi kılınmaktaydı. Program "tüm kurum ve kurallarıyla işleyen piyasa ekonomisinden yana" olduğunu, devletin yerinin "ilke olarak her türlü ekonomik faaliyetin dışında" ve ekonomideki işlevinin ise "düzenleyici ve denetleyici" olması gerektiğini ilan ediyor ve özelleştirmeyi savunuyordu. Ekonominin yapısal dönüşümü gereğini vurgulayan Program, tarımdaki fazla istihdamın diğer sektörlere "sağlıklı" şekilde aktarılmasını sağlayacak politikaların geliştirileceğini belirtiyordu. Program "gelir dağılımındaki uçurumları düzelterek" olma iddiasıyla yoksulluğu ortadan kaldırmayı vaat etmekteydi. Vergi politikalarının sadece mali gerekçelerle değil "sosyal" amaçla da uygulanacağı belirtilirken, vergi sistemindeki "adil olmayan

¹³ Refah Partisi'nde başlayıp AK Parti'de tamamlanan liberal değişim üzerinde yükselen İslami burjuvazinin rolü Hakan Yavuz tarafından vurgulanır. Bkz. M. Hakan Yavuz, "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement", M Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* içinde, s. 1-19. Fakat burjuvazi sosyal liberal de olabilirdi. Dolayısıyla, İslami burjuvazinin yeni-sağcılığında küresel rekabet koşulları ve özellikle de İslami işletmelerin küçük ölçeği vurgu gerektirir.

¹⁴ Ergun Özbudun, *2002 Seçimleri Işığında Türk Siyasetinde Eğilimler* (Ankara: TÜBA, 2004), s. 13-14, 21.

¹⁵ AK Parti, *Kalkınma ve Demokratikleşme Programı* (Ankara: AK Parti, 2002).

ve düşük gelirlileri ezen” uygulamaların terk edileceği, yeni sistemin “esnaf ve sanatkarları, işçi, memur, emekli ve dar gelirlileri” koruyacağı söyleniyordu. Ancak vergilerin “harcama ve yatırım” kararlarını etkilediğinden bahisle Parti’nin “vergi sayısını azaltacak, vergi oranlarını düşürecek” olduğu ifade ediliyordu. Yani müteşebbisleri teşvik etmek üzere genel bir önlem olarak vergi oranlarının düşürülmesini öneren her sağ parti gibi AK Parti de vaat ettiği sosyal hedefin mali kaynağını zayıflatmayı planlıyordu. Benzer bir tutumla Program bir yandan sigortasız işçi çalıştırmayı kesinlikle önleyeceğini ilan etmekte, diğer yandan kayıt dışı işçi çalıştırmanın nedeni olarak görülen mevcut sigorta primlerini “makul” bir seviyeye çekeceğini ilan etmekteydi. Emeđin koşullarına gelince, Program temel haklar bakımından oldukça vaatkârdı: asgari ücretten alınan vergilerin kademeli olarak azaltılacağı, örgütlenme özgürlüğünün önünün açılacağı, sendikalaşmanın teşvik edileceği, kamu görevlilerinin grevli ve toplu sözleşmeli sendikal haklar ve özgürlüklere kavuşturulması için gereken mevzuat değişikliklerinin gerçekleştirileceği söyleniyordu. Programda anılmayan “sosyal adalet” terimi ancak Kasım 2002 tarihli 58. hükümet programında, yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı bozukluğundan bahisle uygulanacak ekonomik program ve politikalarda “sosyal adalet” gözetileceği belirtilmek suretiyle hatırlanacaktı.

AK Parti iktidara gelirken ülkenin ana sorunu 2001 ekonomik krizinin nasıl aşılacağı ve işsizlik ve yoksulluk problemlerine nasıl çözüm bulunacağı idi. İki milyon kişiyi işinden eden ekonomik krizin yükü alt sınıflar üzerindediydi. Etkinlik açısından bakıldığında AK Parti’nin ekonomik performansı başarılı olarak değerlendirilebilir; bunun ardında esas olarak Parti’nin temel mali disiplin ilkelerine ve IMF tarafından tarif edilen yapısal reformlara bağlılığı yatmaktaydı.¹⁶ 2005’te AB’ne katılım için müzakere takvimi alınışı ekonominin geleceğine ilişkin güvence yaratırken yabancı sermaye akışını da hızlandırdı. Bugün özellikle büyük sermaye çevreleri ve bazı eleştirilerle beraber İslami küçük ve orta sermaye çevreleri ekonominin gidişinden ve Türkiye’nin küresel ekonomiye ve Avrupa’ya entegrasyonu yönünde atılan adımlardan memnun durumdalar.¹⁷ Küreselleşmenin getirdiği post endüstriyel fırsatlardan yararlanan beyaz yakalı ve görece yüksek ücretli orta sınıfın da durumundan memnun olduğu tahmin edilebilir.

Buna karşın ekonomik büyüme ve uygulanan ekonomik politikalar halkın çoğunluğunun refahına yansımadı. IMF’nin yönlendirdiği yapısal dönüşüm programının parçası olarak kırsal üreticiden çekilen destek önceki dönemlerden daha da büyük boyutlarda devam ediyor. 2000’lerde tarımda istihdamın payı her yıl

¹⁶ Ziya Öniş, “The Political Economy of Turkey’s Justice and Development Party”, M Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* içinde, s. 214–217.

¹⁷ Öniş, s. 220–224.

birkaç puan azalmaktadır.¹⁸ Tarımda tasfiyeyi en az yaşayan Doğu Karadenizli üretici de 2006'da hükümetin fındık kooperatifleri birliği Fiskobirlik'e desteğini çekmesi üzerine fındık fiyatının düşmesi ile kervana katılmış görünüyor.¹⁹ 2001 krizini en şiddetli hisseden kesim esnaf ve zanaatkârı ve 2002 seçimlerinde AK Parti'ye en çok oy veren kesim bunlardı.²⁰ Ticaret sicilinden silinen işyeri kayıt rakamlarından anlaşılacağı gibi bu kesimlerin yıkımı sürmektedir. Buna rağmen ticaret siciline yeni işyeri kayıtları silinen kayıtlardan daha hızlı artmaktadır.²¹ Yani, Program'da sağlıklı gerçekleştirileceği vaat edilen ama aşırı hızlı yürütülen tarımın tasfiyesi aynı hızla gerçekleşmeyen sanayileşme yüzünden esnaflaşmaya neden olmaktadır. Ayrıca 2001 krizinin neden olduğu yüksek işsizlik oranı göz önüne alındığında dükkanını kapatan esnaf ve zanaatkârın tekrar benzer bir işi denemekten başka çaresi de görünmüyor. Bu olgular ışığında AK Parti'nin yapısal dönüşümü ve yüksek işsizlik oranını, ücretleri baskı altında tutarak düşük emek maliyetli rekabetçi bir ekonomi yaratma hedefinin araçları olarak gördüğü de söylenebilir.

2002'de AK Parti'den seçilen milletvekillerinin yirmi biri MÜSİAD'lı iken sadece ikisinin Hak-İş'li olmasına rağmen,²² Parti sendikalaşmış sanayi işçilerinin toplandığı merkezleri oluşturan işçi kentlerinin çoğunluğunda önemli bir başarı göstermişti.²³ İşçiler için vaatkâr taleplerle iktidara gelen AK Parti'nin emeğe saygı duyduğu

¹⁸ 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı verilerine göre ekonomik faaliyetin sektörel dağılımında tarımın payı %48,38'di. DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye (Ankara: DİE, 2003), s. 216–219. Ekim 2005 Hanehalkı İşgücü Anketi verilerine göre 2004'ten 2005'e tarımda istihdamın payı %32–35'lerden %32–33'lere kadar gerilemiş bulunuyordu. DİE, "Hanehalkı İşgücü Anketi Temmuz 2005 Sonuçları (Haziran-Temmuz-Ağustos)", http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/k_251005.xls (25.03.2006).

¹⁹ Fiskobirlik 2005'te fındığa 7.5 YTL vermişti. Hükümet Fiskobirlik'e verdiği desteği çekince fındık alımı için elinde parası olmayan ve kredi bulamayan Birlik piyasada fiyatların düşmesine engel olamadı. Tepkiler üzerine Toprak Mahsulleri Ofisi devreye girerek 4 YTL'den fındık alımı başlattı. Fiskobirlik vadeli ödeme kaydıyla 5 YTL verdi. Eylül sonlarında TMO Fiskobirlik ile Birlik'in altyapı olanaklarını kullanmada ve Birlik'e kredi vermekte anlaştı. Her halükârda fiyatlar geçen yıldan ve hatta 2004 yılından (5.25 YTL) düşük, üreticiyi memnun etmiyor, ve sorumlu hükümet görülüyor. (Ağustos ayı içinde Ordu'da fındık üreticilerinin büyük bir mitingi oldu, hükümet protesto edildi. Eylül'de Ordu milletvekili ve AK Parti Grup Başkanvekili Eyüp Fatsa, Ordu'nun bir ilçesinde yapılan festivalde kovalandı. AK Parti Perşembe ilçe örgütü toptan istifa etti.)

²⁰ Özbudun, s. 20.

²¹ 2001 krizine kadar hızla artan işletme sayısı kriz yılında aniden düşmüş ve 2002'de ticaret sicilinde kapanan işyeri sayısı açılanları geçerek tescilli işyeri sayısında net azalış görülmüştür. 2003'ten itibaren işyeri sayısı yeniden artmaya başlamıştır. 2005 öncesi tescil ve terkin rakamları için bkz. TESK, "Yıllara Göre İşyeri Tescil ve Terkin Rakamları: 1995–2005", <http://www.tesk.org.tr/tr/calisma/sicil/1.html> (04.07.2006). Öyle görünüyor ki 2005 yılında bir deprem olmuş ve işletme sayısı Türkiye genelinde 86.106 azalmış. 2005 rakamları için bkz. TESK, "Aylara Göre Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Sicil Gazetesinde Yayımlanan İlanlar: 2000–2005", <http://www.tesk.org.tr/tr/calisma/sicil/3.html> (04.07.2006).

²² Yıldırım, s. 239.

²³ Yıldırım, s. 218.

söylense bile, dört yıllık iktidar pratiğine bakıldığında sermayenin çıkarlarını korumayı tercih ettiği açıkça görünmektedir. Mayıs 2003'te esnek iş saatleri ve geçici istihdam (part-time, sabit dönemli) gibi önerileri kapsayan ve otuzdan az işçi çalıştıran işletmeleri iş güvenliğinden mahrum bırakan yeni iş yasasının kabul edilişi, sendikaların muhalefetine rağmen yapılan özelleştirmeler, işverenler tarafından sendikalaşmaya karşı yürütülen saldırılar karşısında sessizlik ve küresel piyasa da rekabet adına grevlerin hükümet kararlarıyla ertelenmesi gibi uygulamalar kanıt olarak gösterilebilir.²⁴ AK Parti hükümeti Eylül 2006'da görüşülen Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'nı kabul etmekle beraber, parti programındaki vaatleri ile çelişecek biçimde, kimi maddelere çekince koydu. Bunların arasında memurların grev ve toplu pazarlık haklarını tanıyan 5 ve 6. maddeler (AB ülkeleri arasında bu maddelere çekince koymuş olan tek ülke Yunanistan'dır), çalışma sürelerinin kısaltılması ve çalışanlara yıllık en az dört haftalık ücretli izin öngören 2. madde ve çalışanların kendilerine ve ailelerine iyi bir yaşam düzeyi öngören 4. madde (bu maddedeki adil ücret hakkı çalışanı ailesi ile birlikte düşündüğünden asgari ücretin iki-üç katına çıkartılmasını gerektirecekti), 22. maddenin çalışma koşullarının ve ortamının düzenlenmesine katılma hakkı öngören fıkrası vardı.

Üretim ilişkileri alanında olduğu gibi bölüşüm ilişkileri alanında da AK Parti emekçi sınıfların lehine müdahaleden kaçınmaktadır. Programda sosyal amaçlar için kullanılacağı söylenen vergilerin yükü giderek alt kesimler üzerine kaydırılmaktadır. Bilindiği üzere en temel göstergelerden biri olarak toplam vergi hasılatı içinde dolaylı/dolaysız vergiler payına bakılır. Gelir düzeyi gözetilmeden tüketimden alındığı için dolaylı vergilerin yükü nüfusun çoğunluğunu oluşturan gelir düzeyi düşük kitleler üzerindedir. Dolaylı vergilerin payı 1980'de %37'di, 1990'da %48, 2000'de %60'dı ve AK Parti'nin iktidara geldiği yıl %66'ya çıkmıştı. AK Parti bu adil olmayan politikayı sürdürdü. İstikrarlı biçimde artan dolaylı vergilerin payı 2005'te %73 oldu. Karşılaştırılırsa, AB ülkelerinde dolaylı vergilerin oranı ortalaması %35'tir. AK Parti asgari ücretliyi gelir vergisinden muaf tutacak bir mevzuat değişikliği yapmadığı gibi ücretlilerin vergi oranını da düşürmedi.

Giderek alt sınıflardan toplanır hale gelen vergiler giderek daha az alt sınıflar için kullanılır hale gelmektedir. Eğitime ayrılan kaynağı artırmayan Parti eğitim kurumlarındaki kadro açığını doldurmakta yavaş davranmaktadır. Sağlık hizmetlerinde giderek kurumsallaşan ticarileşme eğilimi sağlığı parası olanın layık olduğu bir hak haline getirmektedir. Sosyal politika alanında da AK Parti'nin performansı vaatlerinin gerisinde kaldı. Gerçi AK Parti iktidarda olmanın avantajını kullanarak sosyal yardım mekanizmasını işletti; ancak garanti edilmiş bir sosyal güvenliklikten uzak durdu.

²⁴ Yıldırım, s. 245-254.

Hükümetin sosyal politikalarından sorumlu genel başkan yardımcısı Nükhet Hotar 2003 sonlarında Parti'nin yayın organında yapılan bir söyleşide yoksulluk ve işsizliğin, gelir dağılımındaki adaletsizliğin ve eşitsizliğin ülkenin en önemli problemleri olduğunu belirttikten sonra ekonomik büyümenin ancak vatandaşların gelir seviyesine ve istihdam seviyesine yansıtılması halinde kalkınma örneği verilmiş olacağını vurgulamıştı.²⁵ Fakat kısa zaman sonra devletin sosyal sorumlulukların ağırlığı altında ezildiğini beyan etti.²⁶ Halbuki Türkiye 1980'lerden itibaren sosyal güvenlik bakımından dünyanın en kötü refah devletlerinden biri haline gelmiştir.²⁷ 2001 krizinden sonraki ciddi mali darboğaz sosyal harcamalar üzerinde olumsuz etkide bulunmuş olabilir.²⁸ Fakat AK Parti'nin yoksul, işsiz, ve düşük gelirlilerin biraz daha sabretmesini beklediği de kolaylıkla söylenemez. Her ne kadar Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'nın kabulü ile devlet çalışma koşullarının iyileştirilmesi, sosyal güvenlik, sosyal refah uygulamalarından yararlanma, sağlığın korunması gibi konularda Avrupa standartlarını yurttaşlarına taahhüt etmiş, aile yaşamının ekonomik ve sosyal bakımdan korunması için sosyal yardım, konut sağlama ve benzeri yükümlülükler altına girmişse de, AK Parti, bunları AB'ye katılımın zorunlu sosyal maliyetleri olarak gördüğünü düşündürtecek teorik bir konum sergilemektedir.

2004 yılında AK Parti Liberal Düşünce Topluluğu'nun katkısıyla "Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu"nu düzenledi. LDT, Hayek'çi liberalizmi gerçek liberalizm olarak sunarak Türkiye'de yeni sağ için fikri temeller inşa etmeye çalışan bir organizasyon. Sosyal adalet ve fırsat eşitliği gibi nosyonlara karşı çıkararak yerlerine gönüllü hayırseverliği ikame etmeye çalışan Hayek'çi liberalizm aslında modern liberalizmin dışına düşer ve daha doğru biçimde yeni muhafazakârlık olarak adlandırılmayı hak eder.²⁹ Sempozyum'da açıkça görüldüğü üzere, AK Parti'nin siyasi kimlik olarak benimsediği muhafazakâr demokrasi nosyonu sadece çokkültürlü bir demokrasi anlamına gelmekte ve sosyal demokrasinin gerçekleşmesini temel olarak dinsel bir hayırseverlik ahlakı ile sınırlanmış bir piyasa ekonomisine bırakmaktadır. Sempozyumun amacı AK Parti'nin resmi görüşlerini

²⁵ "AK Parti'de MYK Üyesi Bir Kadın (Nükhet Hotar Göksel Röportajı)", *Türkiye Bülteni* (AK Parti Aylık Yayın Organı), sayı 6 (kasım 2003), s. 50-51.

²⁶ Yıldırım, s. 239-240.

²⁷ 1996'da devlet bütçesinden sosyal harcamalara ayrılan pay sadece %19'du ve daha düşük orana sahip sadece birkaç devlet vardı. 1986'da kurulan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'ndan yararlananların sayısı 1999'da 4.2 milyona ulaşmıştı ve bunların % 37,5'i yiyecek talep etmişti. Bkz. Tülay Arın, "Refah Devleti: Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu", Neşecan Balkan ve Sungur Savran (ed.), *Neoliberalizmin Tahribatı* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), s. 68-93.

²⁸ Öniş, s. 217.

²⁹ Hayek'in "liberalizm"inin "liberal taklitçi"lik olup aslında muhafazakârlık içinde sınıflandırılması gerektiğini savunan bir analiz için bkz. Michael Freedon, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1996), s. 298-311.

ilan etmek olmamakla beraber, Parti'nin politik konumu için aradığı yerin sınırlarını göstermektedir. Sempozyum konuşmacılarından Erdoğan'ın başdanışmanı Yalçın Akdoğan muhafazakâr demokrasinin anlamını açıklarken konjonktür ve sosyal şartların gereklerine göre bir muhafazakârın serbest piyasa yanlısı da, refah devleti yanlısı da olabileceğini belirtti. Akdoğan'a göre muhafazakâr demokrasi serbest piyasadan yanaydı: Bir sosyal demokrat sosyal dayanışma idealini devlet üzerinden gerçekleştirmeye çalışırken bir muhafazakâr aynı misyonu gönüllü demokratik kurumlar, sivil örgütler ve aile üzerinde gerçekleştirmeye çalışırdı.³⁰ Konuyla ilgili kitabında, Akdoğan AK Parti'nin muhafazakâr demokrasi nosyonu ile aldığı konumu İngiliz İşçi Partisi'nin üçüncü yol nosyonu ile aldığı konuma benzetmektedir. Buna göre, ikisi arasında sadece toplumun farklı kesimlerini temsil etmek türünden işlevsel benzerlikler değil, programatik benzerlikler de vardı. Üçüncü yol yaklaşımı devletçi sosyal demokrasi ile serbest piyasacı neo-liberalizme bir alternatif oluşturmaya çalışırken, muhafazakâr demokrasi sosyalizme ve liberalizme bir üçüncü alternatif oluşturmaya çalışıyordu.³¹ Akdoğan'ın bu iyimser sol yaklaşımına rağmen AK Parti'nin yolunun İngiliz İşçi Partisi'nin yolu olmadığı açıktır. AK Parti, piyasa mekanizması lehine reformlardan yana olmakla beraber yeniden dağıtımcı sosyal adalete inanan İşçi Partisi'ne değil, sosyal refah devletini ortadan kaldırmak isteyen ve sosyal adaletin gerçekleşmesini piyasa mekanizmasına bırakan Muhafazakâr Parti'ye benzemektedir.

Sonuç Yerine: AK Parti'nin Geleceği

AK Parti sermayenin ekonomik çıkarlarını gözetirken, yoksul kitlelerin oy gücüne dayanıyor. Parti'nin yeni-sağ siyasete angajmanı salt uluslararası ekonomik kurumların baskısı ile açıklanamaz, Parti'nin kendisi küresel rekabet koşullarında ekonomik büyümeye, refahın yayılmasından ve sosyal adaletten daha fazla önem veriyor. Küresel pazar için üretim iç pazarda tüketim kapasitesinin korunmasını gerektirmiyor ve hatta yerli/yabancı sermayenin yatırımlarının devamı emek maliyetinin düşük olmasını gerektiriyor. Dolayısıyla AK Parti üretim ve mübadele süreçlerini piyasa mekanizmasına, köylülüğün tasfiyesini ve esnafın yıkımını olurlarına bırakıyor, ücretleri yükseltecek müdahalelerden sakınıyor. Yine müteşebbisin teşviki bölüşüm alanında yasal/kurumsal müdahalesizliği gerektiriyor. Parti bu yüzden sosyal refah devleti uygulamalarına sıcak bakmıyor. Kişilerin iyi niyetine dayanan bir hayırseverlik ahlakı savunusuna rağmen, düzensiz/kuralsız ve seçici biçimlerde sosyal

³⁰ Yalçın Akdoğan, "AK Parti – Muhafazakarlık ve Demokrasi", Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu/ 10–11 Ocak 2004 (AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı yayını), s. 237, 243.

³¹ Yalçın Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), s. 145–147.

yardıma başvuruluyor, zira hem toplumsal patlamadan kaçınmak hem de Parti'nin seçmen tabanını korumak hedefleniyor.

Uluslararası ekonomik kurumların ve AB'nin desteği sayesinde ekonomik büyüme sürmekle beraber, serbest piyasa modeli içinde yapısal olarak dönüşmüş düşük emek maliyetli bir ekonomik modelin en azından bir süre daha geniş kitleler yararına işlemesi beklenemez. Bu haliyle AK Parti tabanındaki ittifak dağılmaya mahkumdur. MÜSİAD ve Hak-İş arasındaki İslami bağın çalışma ilişkileri alanında ortak tutumlara yol açmadığı gerçeği bunun bir göstergesidir. Buna karşın adil gelir dağılımı ve yapısal dönüşüm sürecinde teminat altına alınmış bir gelir önerecek başka bir siyasal parti projesi de henüz ortada görünmemektedir. Türkiye'de merkez sol laiklik siyasetine saplanmıştır ve gerçek bir sol partinin yükselişi için de nesnel koşullar mevcut değildir. Dolayısıyla AK Parti, İslami etiğe dayalı siyasal söylemi, Milli Görüş geleneğinden devraldığı somut yardımlaşma ve dayanışma ağı ve iktidar olmanın avantajı ile gerektiğinde kullandığı sosyal yardım kanalları ile şimdilik rakipsiz durmaktadır. Ayrıca AK Parti Türkiye'yi küresel ekonomi ve AB ile entegrasyona taşıyacak en uygun aday olarak dışarıdan desteklenmektedir. Bu hem ekonomik küreselleşme sürecinde yıkılan ve yoksullaşan sınıfların tepkileri karşısında sunduğu dinsel ahlaki çerçeve bakımından, hem de kültürel küreselleşme ve AB'ne entegrasyon sürecinde ortaya çıkan kimlik kaygıları karşısında taşıdığı kültürel özgünlük iddiası ile böyledir. Fakat en önemlisi, AB'ne entegrasyon süreci uzamaz ve giderek AB'nin sosyo-ekonomik standartları Türkiye'ye yerleşirse, AK Parti iktidarını pekiştirecektir. Zaten AK Parti de geleceğini AB'ne endekslemiş görünmektedir.

KAYNAKÇA

- AK Parti, *Kalkınma ve Demokratikleşme Programı* (Ankara: AK Parti, 2002).
- "AK Parti'de MYK Üyesi Bir Kadın (Nükhet Hotar Göksel Röportajı)", *Türkiye Bülteni* (AK Parti Aylık Yayın Organı), sayı 6 (Kasım 2003), s. 50-51.
- Akdoğan, Yalçın, "AK Parti – Muhafazakarlık ve Demokrasi", *Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu/ 10-11 Ocak 2004* (AK Parti Siyasi ve Hukuki İşler Başkanlığı yayını), s. 227-246.
- Akdoğan, Yalçın, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004).
- Akıncı, Uğur, "The Welfare Party's Municipal Track Record: Evaluating Islamist Municipal Activism in Turkey", *Middle East Journal* 53, no. 1 (Kış 1999), s. 75-94.
- Arın, Tülay, "Refah Devleti: Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu", Neşecan Balkan ve Sungur Savran (ed.), *Neoliberalizmin Tahribatı* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), s. 68-93.
- Balcı, Yusuf, "İslâm'da Çalışma İlişkileri", Hüner Şencan (ed.), *İş Hayatında İslâm İnsanı: Homo*

- Islamicus* (İstanbul: MÜSİAD Yayını, 1994) içinde, s. 113–127.
- Buğra, Ayşe, “Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD – Hak-İş Karşılaştırması”, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (ed.), *Sürekli Kriz Politikaları* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004) içinde, s. 126–147.
- Çınar, Menderes, “İslâmi Ekonomi ve Refah’ın Adil Ekonomik Düzeni”, *Birikim*, no. 59 (Mart 1994), s. 26–32.
- DİE, “Hanehalkı İşgücü Anketi Temmuz 2005 Sonuçları (Haziran-Temmuz-Ağustos)”, http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/k_251005.xls (25.03.2006).
- DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye* (Ankara: DİE, 2003).
- Erbakan, Necmettin, *Adil Ekonomik Düzen* (Ankara: Refah Partisi, 1991).
- Freeden, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1996).
- Koyuncu, Berrin, “Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi, Çatışma mı?” E Fuat Keyman (ed.), *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* (İstanbul: Everest, 2002) içinde, s. 358–376.
- Öniş, Ziya, “The Political Economy of Turkey’s Justice and Development Party”, M Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006) içinde, s. 207–234.
- Özbudun, Ergun, *2002 Seçimlerinde Işığında Türk Siyasetinde Eğilimler* (Ankara: TÜBA, 2004).
- Özdemir, Şennur, “MÜSİAD ve Hak-İş’i Birlikte Anlamak: Sınıflı Bir ‘İslâmi Ekonomi’ mi?” Yasin Aktay (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, Cilt. 6 (İstanbul: İletişim, 2004) içinde, s. 837–869.
- Sarıbay, Ali Yaşar, *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985).
- Şen, Serdar, *Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği: Refah Partisi, Adil Düzen ve Kapitalizm* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995).
- TESK, “Aylara Göre Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Sicil Gazetesinde Yayımlanan İlanlar: 2000–2005”, <http://www.tesk.org.tr/tr/calisma/sicil/3.html> (04.07.2006).
- TESK, “Yıllara Göre İşyeri Tescil ve Terkin Rakamları: 1995–2005”, <http://www.tesk.org.tr/tr/calisma/sicil/1.html> (04.07.2006).
- Yarar, Erol, *21. Yüzyıla Girerken Dünyaya Yeni Bir Bakış* (İstanbul: MÜSİAD Yayını, [ty]).
- Yavuz, M. Hakan, “Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement”, M Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006) içinde, s. 1–19.
- Yıldırım, Engin, “Labor Pains or Achilles’ Heel: The Justice and Development Party and Labor in Turkey”, M Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006) içinde, s. 235–257.
- Yücekök, Ahmet, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, üçüncü baskı (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1983).
- Zaim, Sabahattin, “Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları”, Hüner Şencan (ed.), *İş Hayatında İslâm İnsanı: Homo Islamicus* (İstanbul: MÜSİAD Yayını, 1994) içinde, s. 101–112.